

ИДЕНТИТЕТ И КОНТЕКСТ: УМЕТНИЧКА СЛИКА ГРАДА И ЉУДИ У МАТАВУЉЕВИМ БЕОГРАДСКИМ ПРИЧАМА

Апстракт: Успостављајући корелације са савременим социолингвистичким теоријама и Бахтиновим концептом хронотопа, анализом хронотопа Београда тежимо да откријемо парадигматску условљеност идентитета јунака Матавуљевих београдских прича просторно-временским и културним контекстом српске престонице с краја деветнаестог и почетка двадесетог века.

Кључне речи: Матавуљ, хронотоп, Београд, идентитет, контекст

1. Контекстуалне манифестације идентитета ликова

Истраживања у оквиру социолингвистике идентитета фокусирана су на начине изградње идентитета појединаца или група путем језика. Човек различитим симболима гради слику о себи и позиционира се у односу на свој социјални контекст (*frame*), конструишући у тим односима и слику о другима. Поступци идентификације и диференцијације сматрају се важним факторима у формирању друштвених односа (Omoniyi and White, 2006) јер појединац, ступивши у контекст, различитим симболима идентификује (и диференцира) себе и друге (језиком, начином понашања, свесним или несвесним одабиром одређених улога и психолошких игара итд.).

Теорија друштвеног идентитета полази од става да појединац испољава читав скуп идентитета у зависности од конкретног социјалног момента (Tajfel and Turner, 1986). Аутори који подржавају мишљење о динамичкој природи идентитета, наглашавају појаву *вишеструког* (*multiple identity*) или *мултикултурног идентитета* (*multi-cultural identity*) (Werbner and Modood, 1997; Omoniyi; Block; Suleiman; Jenkins; Llamas; Burbano-Elizondo, 2006) унутар чијег репертоара често долази до конфликта (или такозване ситуације *competing identities*) (Jenkins; Llamas; Burbano-Elizondo, 2006). Термином *хијерархија идентитета* (*hierarchy of identities*) у литератури се указује на још један аспект вишеструког идентитета. Он се, наиме, односи на процес селекције градационог типа који у одређеном тренутку (или на ширем плану целокупног живота једног појединца) одређује свесне или несвесне изборе друштвених улога према важности. Испољени идентитет у одређеном моменту може ступити у конфликт са другим идентитетима, и да на тај начин дође до истовременог испољавања амбивалентних облика вишеструког идентитета (Omoniyi, 2006).

Јунаци Матавуљевих београдских прича у складу са социјалним окружењем идентификују и диференцирају себе и другог, активирајући при томе једну од варијанти вишеструког идентитета. Испољен идентитет тежи да успостави одређени тип односа са актерима датог друштвеног оквира, према себи, простору, времену или другој особи. У том процесу активирају се бројне бинарне опозиције, од којих су најчешће: град–паланка; стари–нови начин живота; традиционално, рурално–модерно, урбано; грађански–патријархални морал; подређени–надређени, жена–мушкарац, закон–појединац.

У изненадној трегедији и самоћи, јунакиња приче *Сџиритиисте* ће покушати да одговори на очекивања околине и наметнутој представи о томе како треба да изгледа након мужевљеве смрти. Тежећи ка јединственом идентитету и оствареном егзистенцијом, Фема ће у овом периоду улогу жене заменити друштвеном улогом удовице. „Фема, за кратко време“, коментарише приповедач, „нехотице, измени покрете, поглед, смех, говор, узречице, све на удовички начин, докле некима за то треба година“ (Матавуљ 2007: 54; подв. Ј. М.). Чудећи се што јој се покојник никако не јавља, забринута удовица слушкињи свако јутро препричава измишљене снове и прекорева себе због осмеха. Један од Феминих спутаваних идентитета, активирајући убрзо након губитка мужа, настао је као последица сукоба између слободне и угрожене приватности. Приповедач наглашава да јунакиња након мужевљеве смрти није више била везана никаквим распоредом, те је могла да креира дан према личним потребама и некада *забрањиваним* стварима, „не бојећи се замерака Јевремових“ (Матавуљ 2007: 52). Ова Матавуљева јунакиња је надређена и социјално надмоћна у односу са слушкињама, али несигурна и подређена пред људима вишег друштвеног слоја. Још један од идентитета са којим Фема покушава да се поистовети видљив је у њеном упорном труду да се пред служавкама и у вишем друштвеном слоју представи као образована особа. Са том намером, након што куварица Полексија протумачи њен сан, јунакиња наводно показује снажан отклон према сујеверју, посредно се позивајући на своју *ученост*:

‘Глупости, а да што? Зашто господа не верују у то него паори? А они, богме, више знаду.’ (...) Фема се постиде што је и за тренутак могла изгледати пред куварицом као ‘паорка’ па их почне подучавати како не треба никад веровати у празноверице (...) ‘Најпосле, ја сам, истина, у позоришту видела како представљају да се мртви дижу, али то се чини да само страшније изгледа комендија... (Матавуљ 2007: 60)

Након изненадне смрти бабе Лепосаве Фема се без двоумљења враћа „повској науци“ и идентитету *паорке*, што је пропраћено ироничним коментаром свезнајућег приповедача о површној утемељености „разумног веровања“ које у јунакињи беше у тој мери „површно и овлаш посејано“, да је један тренутак био потребан да „букне стари рукосад и загуши површје“ (Матавуљ 2007: 68).

Важну улогу у креирању јавног идентитета становника Београда с краја деветнаестог и почетка двадесетог века, поред усмених извора информација (трачева) имали су и писани, оличени у ондашњој штампи. Стога Фема ужива

када први пут види своје име у новинама: „Сад јој се (...) први пут виде како је њена захвала била пред хиљадама очију (...) те јој се чини да чује уздахе и шапат...“ (Матавуљ 2007: 52). Представа о себи коју жели да наметне јавности уочава се у садржају Фемине посмртне читуље, као и у њеном понашању за време четрдесетодневног помена када плачући, једним оком посматра публику. Јунаци Матавуљевих београдских прича су готово увек под надзором средине, због чега јунакиња приповетке *Нововерци* пажљиво испољава наклоност према новим суседима у јавности. Не заборављајући колективну представу о досељеницима назаренима, Макарена опрезно упућује знаке поздрава новим суседима, и то само ако се нађе сама на вратима. Пред другима је редовно „пљувала за Персом и грдила ‘нову веру’“ (Матавуљ 2007: 18). Ни Фемина *самостјална* шетња градом не пролази без свести о присуству *шрећез ока*. Јунакиња љубазно поздравља пролазнике, па чак и оне којима се до тада није јављала јер јој „се чињаше да неко невидно прати не само њена дела него и њене мисли, те је желела да угоди томе невидљивом надзорнику“ (Матавуљ 2007: 69).

У приповеци *Сиријцисте* реалне, историјске судбине фикционалних јунака разрешавају се под утицајем непознатих сила, пресецајући историјско време иако му не припадају. Као један од таквих непознаница и феномен који се везује за простор најдубље интимае, сан може ступити у јавност и бити протумачен у зависности од убеђења својих тумача. Мистично дејство пророчанског снова на јунакињину реалност са једне стране, те разарајућа моћ очекивања средине са друге, узроковаће смену и сукоб различитих идентитета у Феми, чији ће крајњи исход бити трагичан.

2. Идентитет *других* у Матавуљевим београдским причама

Најчешће средство које разоткрива избор идентитета у одређеном друштвеном односу јесте језик у својој вербалној и невербалној форми. Језик је важан елемент у формирању и исказивању идентитета, средство путем којег појединац или група обликују слику о себи, „важан посредник у ауторефлексији, али је истовремено и одредница нашег друштвеног идентитета, инструмент дефинисања улога које играмо у друштву и основ нашег осећаја припадности друштвеним групама са којима се идентификујемо“ (Рауповић и Лоричић 2008: 358). Одређеним одабиром речи (свесно или несвесно) можемо успоставити различите типове друштвених односа, при чему ће одабрани инвентар вокабулара указивати на наше ставове према себи, свету и људима који нас окружују. Референцијални и афективни утицај језика у оквиру социолингвистичких теорија тумаче се у тесној вези са појмом моћи. Референцијална функција повезана је са начином на који језиком успостављамо везу са одређеним предметима и идејама, док се афективна функција језика односи на систем забрана и дозвола које појединцу, у зависности од моћи коју у датом односу поседује, омогућавају или не да се на одређен начин обрати другоме (Thomas; Wareing; Stilwell Peccei; Thornborrow and Jones: 2004: 9).

Друштвена група одређена је културом и језиком као својим колективним својствима која њеним члановима омогућавају да се, као припадници једне заједнице, осете различитима од других. Стога Герц закључује да неразумевање између припадника различитих културних заједница, између осталог, постоји зато што свака од њих функционише унутар сопственог „замишљеног космоса“ и „система симболичних знакова“ (Geertz 1973: 12–13). Институције у оквиру једне етничке групе креирају своје симболе (језик и културу) и границе, па су ставови које исказују према успостављеном систему симбола, као и према симболима који одређују друге етничке групе, важни чиниоци у обликовању колективног идентитета сваке друштвене заједнице.

Као једна од важних карактеристика *сћава* наводи се њихова заснованост на позитивним и негативним стереотипима. Њихова комплексност огледа се у обједињавању „емоционалне, когнитивне и бихејвиоралне (акционе) компоненте“, а истраживања показују да су ставови „значајан фактор у друштвеним интеракцијама, будући да су релативно трајни и стабилни, и да се, једном устаљени, врло тешко мењају“ (Рауповић 2009: 77–78). Аутори посебно истичу и разлику између експлицитно исказаних и имплицитних ставова, наглашавајући њихову подједнаку важност за обликовање човековог идентитета, као и за његову интеракцију са другим члановима друштва (Garret, Coupland and Williams, 2003).

Културни идентитет становника Београда последњих деценија деветнаестог и почетка двадесетог века формирао се на темељима европског, османског и националног утицаја. У наведеним околностима за престонички амбијент било је особено супротстављање и саживот најразличитијих вредносних категорија чији су утемељивачи различити културни модели. Како се „идентитет српске престонице стварао у сфери лиминалног/метаморфичног (...) Београд је истовремено живео и као град Срба, Цинцара, Турака, Јевреја, и као престоница, паланка и село“ (Вукићевић 2014: 218). Као пример мултикултуралности амбијента српске престонице где „се у свему огледа сукоб Истока са Западом“, наводимо одломке из Матавуљеве приче *Догађај с њојом Цијуном*:

Туд пролазе (...) жене у њемачким сукњама (...) официри, њеки у француској, њеки у руској војној ношњи; пролази милет кафтанима, гегама, беневерцима, доламама, са фесовима, шубарама, шеширима – свакојака обличја различитих слојева! (Матавуљ 2007: 224)

Јер треба знати да у православном Беглају, престоници Балкан Багланије, има још седам вјера и толико језика... (Матавуљ 2007: 297)

Матавуљев београдски простор одређује културни плурализам у коме истовремено егзистирају различити концепти приватности условљени културним моделима заједнице из које појединац долази. Јунаци београдских прича стављају *колективне маске* и удружују се у родне, верске, класне, социјалне, узрасне и етничке групе. У зависности од социјалног окружења и групне одређености саговорника, теме се одређују као прикладне или неприкладне, а идентитети као одговарајући или неодговарајући. Политика групе засни-

ва се на искључивости и активирању културних стереотипа при чему „сваки члан заједнице брани свој културни модел и врло је критичан према туђем“ (Вукићевић 2006: 463). Као последица представе о културној супериорности официјалне верске културе, у причи *Нововерци* јављају се негативни стереотипи о ликовима назарена. Предрасудама обилује вредносни образац јунакиње Љубице када говори своме мужу како је Перса „шашава што се вере тиче“, док „у свему осталом није.“ Јунакиња запажа како „немају (...) у соби ни иконе ни босиљка“ и сугерише Перси изокола како то „није лепо“ (Матавуљ 2007: 18). Не признајући јој врлине, Љубица чак и своју наклоњеност према Перси објашњава назаренском способношћу да придобију човека. „Јесу неки врачари ти нововерци“ (Матавуљ 2007: 29), закључује „ти некрсти“, „они умеју омађијати човека“ стављајући нешто у пиће (Матавуљ 2007: 30). „Ето кад мене Перса погледа право у очи лепо ме ухвати несвестица“, објашњава јунакиња, „па све ме нешто к њој вуче“ (Матавуљ 2007: 30).

У приповеци *Нововерци* верска маргина је истовремено и друштвена маргина. Начином на који су употребљени од стране припадника доминантне верске културе, језик и знање намећу маргинализованом субјекту одређену позицију, функцију и вредносну интерпретацију. Након што упути претњу Јожи због неприкладног понашања према Мити, мајстор Тима први излази из комфора јавног мњења, а потом му се полако придружују и остали становници улице. Породици назарена ће највише непријатности донети сусрет са званичним представником православног хришћанства и наводним носиоцем хришћанских врлина. У разговору са Митом, свештеник намерно набраја дане у недељи како би нагласио оне које је православна црква одредила као нерадне, а бројна питања која поставља чине да сусрет православног свештеника и обућара назарена личи на истражни поступак у коме тужилац испитује оптуженог:

Јеси ли рођен у православној вери?

(...)

Јеси ли рођен од православних родитеља, јеси ли крштен био, јеси ли ходио у цркву, јеси ли се исповедио и причешћивао, брате Мито? (Матавуљ 2007: 24)

На вербалном плану свештеник дискриминише свог саговорника експлицитним успостављањем опозиције *ви, ваши: ми, наши:* („Као и ми, је ли? Идеш на летурђију, призивљеш угоднике божје, почтујеш свештена лица, дабоме?“ (Матавуљ 2007: 25; подв. Ј. М.):

Та и ми свештеници учимо толико година да научимо како ћемо објашњавати најобичније ствари, а сад крпе, кројачи, амали и којекаква фукара усташе да то решевају по својој памети, да не признају богословски авторитет, да презиру свете, великољепне обреде, и прилике угодника божијих... (Матавуљ 2007: 25; подв. Ј. М.)

У наведеним одломцима јасно је да се свештеник поистовећује са идентитетом верски образованог „угодника божијег“, док свог саговорника сматра необразованом „којекаквом фукаром“ којој се одузима право да доводи у питање „богословски авторитет“. Стереотипна тумачења побожности назарена

као друштвено непожељне појаве и негативни вредносни судови које им ликови приписују, показују како наметнута знања дефинишу њихов однос према себи и онима које су обележили као *друге*.

На посебну врсту злоупотребе сопственог и идентитета других указује се поступцима јунака који идентитет другог подређују сопственој вољи и визији о његовој улози у конкретном, успостављеном друштвеном односу. Поред поменутог терора који хришћански свештеник врши над досељеницима назаренима, на један вид манипулације идентитетом *другог* указује се и у приповеци *Предмети за причу*. Наратор приче из радозналости ступа у дом пензионисаног начелника Коче Илића и постаје сведок необичног односа домаћина и његовог слуге. Након приповедачевог преласка у домен приватног простора свог познаника, нестају домаћинова претерана љубазност и скромност које је испољвао при њиховом првом сусрету у кафани. На своме простору пензионисани старац ће се наћи у улози надређеног газде, остављеног љубавника, осујећеног пензионисаног начелника и паланчанина који се не мири са анонимношћу у велеградској средини. *Газда* Коча захтева од слуге Петруа да се представи као „двострука будала господина капетана“ (Матавуљ 2007: 373), трудећи се да госту наметне исти став према њему. Назива га будалом, мајмуном, животињом, обраћа му се са „куш, бре!“ „псето влашко“ и прети му корбачом. Каже да је „кувар, лакеј, покућар, трчкарало, болничар (...), па и кер кад устреба!“ (Матавуљ 2007: 373).

Апелативне форме и начин ословљавања репрезентују ставове појединца или колектива према лицу о ком се говори. Поступком деноминализације у виду различитих форми ословљавања, јунаци Матавуљевих прича се идентификују према разним релацијама (културним, социјалним, професионалним, сродничким, вредносним итд.). Као један од поступака при изградњи идентитета јунака у београдским причама јављају се и чести приповедачеви коментари који стоје испред или иза имена јунака, а указују на његов професионални или брачни статус, класну и етичку припадност, завичај, неку препознатљиву особину и остале аспекте идентитета које писац жели да истакне („Мита Петровић, обућар из Новог Сада“; (Матавуљ 2007: 10); „нека Макарена, средовечна удовица“ (Матавуљ 2007: 11), Јожи Маћар, Анка Циганка, мајстор Тима, професор богословије, „тај слуга, Ужичанин“ (Матавуљ 2007: 13) итд.). Иза начина ословљавања чланова спиритистичког друштва крије се иронија упућена помодном обичају прихватања спиритизма у високом београдском друштву:

Ту је први г. Чедић (...) па А. министар, па Б. Бивши посланик (...) па Д. професор Велике школе, па Б. и Т. Богати трговци и образовани људи, па П. књижевник. (...) Као што видите, све отмени свет. (Матавуљ 2007: 72)

Болест јунака представља још један од узрока поделе грађанског друштва у Матавуљевим причама из београдског живота. Ограничен простор кретања болесних ликова и њихова искљученост из социјалних активности тематизовани су у приповеткама *На прагу другог живота*, *Последње 'наздравље'*, *Влајкова шајна*, *Христос воскрес!*, *Предмети за причу* и *Муршалов случај*. У приповеци

Муршалов случај, дубок јаз између здравих и оболелих успешно је представљен преко описа екстеријера који се рефлектује на затвореним прозорским стаклима иза којих лежи јунакиња оболела од туберкулозе. У наведеним приповеткама као разлог изопштавања из средине јављају се јунакова прождрљивост (*Последње 'наздравље'*), оболелост од туберкулозе (*Муршалов случај*, *На прагу другог живота*), глувонемост (*Христос воскрес!*) и ментална заосталост (*Предмети за причу*, *Влајкова шајна*). У приповеци *На прагу другог живота* наглашен је јаз између перспективизације живота од стране јунакиње на самрти и њеног брата који занемарује искрену љубав сусетке, надајући се склапању брака са девојком из богате породице, те побољшавању материјалног и друштвеног статуса.

Необична шетња наратора приче *Циџански укои* завршиће се размишљањем о нестајању расних и класних разлика на месту последњег човековог починка:

Испод ногу Анкиних био је гроб неке девојке, засађен цвећем, па онда (...) мноштво других неједнаких, као што у животу беху неједнаки и они што у њима труну! Али ми се свиде што сирота Анка Циганка има права да мртва лежи међу осталим грађанима! Свиди ми се српска демократија и на гробљу! (Матавуљ 2007: 109)

Закључивши да свако доба и свако друштво изнова стварају своје *друже*, постколонијални теоретичар Едвард Саид истиче чињеницу да је идентитет *другога* дуготрајан историјски процес који се одиграва у свим епохама и друштвима, укључујући у себе све појединце и институције (Saïd 2000: 440). Указујући на неопходност постојања *скесисе* и дистанце приликом усвајања оног што се назива знањем, анализиране Матавуљеве приповетке не проблематизују само човеков став према културној или расној разлици, већ, на ширем плану, прихватање другачијег начина мишљења произашлог из јединственог животног искуства.

3. Ликови дошљака и њихове перспективизације града

3.1. Град, дошљаци и (Бео)грађани

Мотив доласка у град јавља се готово у свим Матавуљевим приповеткама из београдског живота. Разлози доласка јунака у град су различити, те се простор града појављује у улози места у ком се наставља животни пут ликова дошљака или као место које се краткорочно посећује ради завршавања различитих послова. Сусрет са градом у оба случаја одређује преломни моменат у животу оних који су се нашли на новом простору.

Једна од доминантних тема Матавуљевих београдских прича јесте тема адаптације дошљака на нову, градску средину. У приповеци *Бакоња у Биограду*, Бакоња побожност Београђана мери бројем цркава наглашавајући да их нема више од пет иако у њему живи седамдесет хиљада становника. Дошљак Бакоња

се диви архитектури Београда, коментарише политичку ситуацију у Србији и осуђује краљеубиство. Напослетку критикује и попове који седе са девојкама у соби, да би сутрадан уживао у пићу и масним причама са њима.

Бројне Матавуљеве приповетке о животу у српској престоници покрећу питање степена адаптације и стапања друштвених група дошљака и староседелаца Београђана. У приповеци *Уочи развода* наратор говори о социјалној дистанци коју Београђани успостављају према дошљацима заобилазећи кафану с јесени, када је појачана њихова фреквенција. Наратор грађанин у причи *Чудни разговори* подучава сељака како се прави пиво истичући своју супериорност у односу на сељака (на културном тј. плану опште информисаности). Ликови дошљака у приповеци *Циџански укој* представљени су такође стереотипима који почивају на ставу о надређености староседелаца Београђана: „‘Пилићари’ (како Београђани зову сељке из околине) махом су снажни људи, прљави, лоше одевени, а напротив, ‘пилићарке’, омалене и једре, одевеније су и чисте“ (Матавуљ 2007: 105).

Према тачном запажању Горана Максимовића „за Матавуља доживљај градова и простора сугерише осјећање центра који интегрише човеково биће“ (Максимовић 2004: 124). Кроз јавни живот у градској средини један део досељеног становништва тежи да покаже да је успешно адаптиран на нови простор. Такви типови дошљака староседелаца доживљавају различите преображаје који полазе од прилагођавања свакодневних животних навика до промена односа према етици, сујеверју, празницима и другим егзистенцијалним аспектима.

У причи *Наумова слушња* сазнајемо да је Наум за двадесет година боравка у Београду стекао имање на коме је изградио четири куће за изнајмљивање и добио епитет *газде*. Преко описа материјалне културе (преображаја простора дома и одеће јунака) у приповеци *Нововерци* приказана је културолошка асимилација дошљака:

У малој радионици смести се лепа гвоздена пећ... Па онда донеше Тимини људи једну полицу и две јаке столице. Па се онда појави велика ‘гасна’ лампа са зеленим штитом. Перса се ‘понови’ – замени најуте хаљине тамнијим, које и боље доликоваху њеном испосничком лицу. (Матавуљ 2007: 17)

Упркос тежњи ка модернизацији и адаптацији на урбан начин живота, већина Матавуљевих ликова дошљака не мења суштински паланачки менталитет. У приповеци *Нововерци* нови дошљаци назарени наилазе на неприхватање од стране дошљака староседелаца. У овој причи тематизовани су односи међу дошљацима, сучељавање идеолошких и културних разлика на заједничком егзистенцијалном простору, однос између приватног и јавног живота и наметање доминантног модела културе. Отпори дошљака као тема јављају се, такође, у приповеткама *Фронџаш* и *Божийње јушро*. Град за дошљаке често остаје страни простор, упркос дугогодишњем боравку у њему. Побожна приватност слушкиње Марте на дан Божића у опозицији је са односом према празнику који описује приповетка *Чудни разговори*. Приповетка *Фронџаш* описује „дубоки јаз између дошљака – једног асимилованог, адаптираног на београдски живот

(глумац) и другог (Драгиша) који одбија да се повинује другачијем (нечасном, нехеројском) моделу интеракције“ (Пејчић 2011: 92). Непомирен са новим наметнутим, идентитетом, у својој виртуелној реалности Драгиша није ни престајао да буде официр. Простор дворишта постаје јунаков терен за војне вежбе, а деца из суседства послушна чета војника. Нефлексибилност и отпор разумевању другачијег схватања (*војничког морала*) и живота са искреним уважавањем *другог* (Драгиша назива Београђане „жгадијама“ и „млитавцима“), код овог дошљака резултирају неиспуњеном егзистенцијом. „Дошљачке, освајачке, ‘ускочке’ перспективизације града“ (Вукићевић 2014: 206) често су пропраћене виртуелним наративима који се као жељена стварност придошлица супротстављају њиховом реалном животу. Приповетка *У ѿмрачини* даје слику подсвесни усамљеног човека у урбаној средини разоткривајући његову потајну жељу за зближавањем. Под дејством подсвесних жеља, уобразиља протагонисте ове приче ће од непознате особе у мрачном амбијенту начинити жену.

Жеља за афирмацијом у новој средини повезана је и са борбом против анонимности. Наступање на јавном простору и потреба за привлачењем пажње јавности као тема се јављају у бројним Матавуљевим причама о београдском животу. У приповеци *Нововерци* професор богословије увек хода „укрућен (...) ловећи очима поздраве“ (Матавуљ 2007: 12). Протагониста приче *Шемајџизам* добија напад панике када схвати да се његово име није нашло у новом броју у *Шемајџизма*. Веља брзо облачи капут и креће ка министарству непрекидно понављајући „Ја сам мртав... Сахранише ме живог! Мене нема па нема! (...) ја сам умро, па то ти је“ (Матавуљ 2007: 204–205). Стигавши на Теразије, причиншава му се „да је сваки поглед пролазника пун поруге и заједљивости“, те да му свако каже: „Ето ти Вељо, твоје велике славе!“ Бившем великосудији очигледно не пада тешко што је после два месеца пензионисан, већ што није оставио своје име у државном календару. Процена занимљивости догађаја и етике другачија је у градској него у паланачкој средини, па је оно што је за дошљака Кочу (*Предмети за причу*) „страшан догађај“, за Београђане обична свакодневница. Овај Матавуљев јунак преувеличава значај сопствене приватности са циљем да наметне другима високо мишљење о себи. Кочино нерадо повлачење са сцене јавног простора у анонимни простор приватности пропраћено је непомиреношћу са идентитетом пензионисаног начелника којег нико не памти. Лицемерни, малограђански моралиста је на почетку приче наводни поборник брака, да би напослетку открио да је његов гнев разјарен сујетом, насталом услед везе са удамом женом коју куди.

3.2. Град као топоним порока

Као важни чиниоци карактеризације јунака Матавуљевих београдских прича јављају се релације у простору, које су представљене различитим метафоричким варијацијама хронотопа пута (кретање јунака, животни пут, пут душе и др.). Разрађена метафорика кретања има велики значај и у Матавуљевој уметничкој слици града. Прагови на које јунаци наилазе прелазећи реалне

путеве, predstavљају границу и страх да се она прекорачи, животни преокрет, „место кризе, падова, uskrsnuћа, обнова просветљења, одлука које одређују читав живот човека“ (Бахтин 1989: 378). Мотив сусрета присутан је као важан сегмент свакодневнице, приватног и јавног живота појединца. Релације у простору, кретања јунака, бројни организовани и случајни сусрети разоткривају особиту динамичност која прати живот српске престонице, као и хаотичност у разним сферама друштвене и приватне свакодневнице ликова. Сусрет на улици одређује судбине јунака, изазива мешање светова, сталежа, животних искустава. Композициона функција овог мотива остварена је његовим различитим варијацијама и везом са другим мотивима (брак, бекство, препознавање, разилажење, контакт, сусрет и конфликт између различитих идеолошких позиција итд.). Примера ради, у приповеци *Влајкова шајна*, након ступања дошљака у простор града и сусрета са ментално заосталим Емилом, кроз несебичну љубав према болесном дечаку јунак неочекивано испољава осећаје емпатије и хуманости.

Ликове дошљака неретко карактерише борба за кретањем ка центру, као и често изневерена жеља за интеграцијом и продирањем у више друштвене слојеве. Просторно-вредносне „метафоре кретања“ (Бахтин 1978: 418) најчешће указују на кретање грађанског света по хијерархијској лествици и преображаје идентитета града и његових становника. У причи *Наумова слушња* „кретање јунака (маркирано топонимима простора) од пословног, јавног (граддилиште) до унутрашњег, интимног (кућа) отвара се као пут ка обновљеној религиозности (...) преображај кроз покајање“ (Пејчић 2011: 86).

Процес адаптације на простор града и свакодневни живот у престоници пропраћени су бројним искушењима. Превођења и дестабилизације идентитета града и јунака Матавуљевих београдских прича симболично су приказани променом имена и/или прихватањем надимка (попут војводе Лимуна, Дига, Јуноне, Парискиње итд.). Узајамни преображаји простора престонице и њених становника успешно су предствалени и давањем надимка простору (У *Филделфији*). Преименовање кафане *Код два бела лабуда* у *Код два ѓаврана* у приповеци *Уочи развода* такође симболично указује на преображаје у које непрекидно ступа живот престонице.

Прича *Дигов ђосао* приказује животни пут Приморца који непрекидно доживљава преображаје под утицајем различитих градских средина. У београдском амбијенту авантуристичко путовање његове личности наставило се претварањем у коцкара и вероватног убицу. Диго на свом животном путу прелази из једног морално-животног статуса у други, из нормалних у поремећене односе, доживљава најразличитије трансформације личности и мења свој идентитет у зависности од средине у којој се нађе. Промена простора са собом доноси разноврсна искушења, изазове, разврат, неморал, удаљавање од вредности стечених на завичајном простору. У Диговом лику уочавамо читаву лепезу психолошких особина које, испољене у разноврсним животним околностима, откривају потпуно различите стране његове личности. Током слу-

чајног сусрета са позанаником дошљаком Диго ће открити више идентитета са којима се поистовећује. Начин на који приповедач описује Дига из времена детињства је емоционално обојен, у њему има топлине човека који је наклоњен другом човеку и разликује се од Дига којег поново среће у Београду, човека са зверским очима и гвозденим погледом. Мотиви зуба и гвозденог погледа представљају зверску страну јунакове личности и осветљавају ону страну његовог идентитета коју испољава према посетиоцима кафане.

Лажно добротинство, сумњиве титуле поштованих свештеника, трагедија у породици, аномалије различитих друштвених окружења и односа са људима, снажна људска потреба за опстанком и пикарска природа подстичу у Дигу идентитет жртве. Мрачна размишљања јунака са митоманским и пикарским особинама рефлектују само његово тренутно расположење, због чега се његова песимистична оцена живота треба примити са резервом. Идентитет митомана Диго испољава у тренуцима када жели да исприча занимљиву причу и максимално привуче пажњу саговорника, као и у тренуцима снажне потребе за „освајањем простора“, макар оно било и само виртуелно. У таквим причама овај пикаро се у потпуности поистовећује са алтер егом из узбудљивог виртуелног наратива.

Начела која као највишу животну мудрост Диго саопштава свом саговорнику имају форму виртуелног наратива:

Видиш, пре неколико година био сам занесен патриота... Да сам имао десет живота, да сам имао богатство, децу браћу—све бих прегорео за наш народ. Данас, да ми је то у власти, продао бих га за малу цену, као што раде великаши. Зар није тако? Од њих сам то научио. (Матавуљ 2007: 85; подв. Ј. М.)

Јунак коментарише да се непоштовању своје земље научио од великаша који га окружују, чиме је социјални контекст означен као један од главних узрока трансформације његовог идентитета. Наведени коментар индиректно указује на друштвено-политичку реалност српске престонице с краја деветнаестог и почетка двадесетог века, али је његова првобитна функција карактеризација књижевног јунака пикарског типа и утицај социјалне сфере на преображаје његовог идентитета.

У приповеци *Грешно дете* Алекса се као сиромашно сироче које одлази у Београд на школовање, нашао у савим другачијем социјалном окружењу у односу на имућног земљака Тићу, коме је обезбеђен удобан и безбрижан живот у новој, градској средини. Период Алексине адаптације на урбани простор окончан је одлуком која оставља трајне последице на његов идентитет. Јунаков преображај пропраћен је, најпре, приповедачевим коментаром о промени одеће: „Алекса се преобрази. После два месеца замени сељачко рухо варошким“ (Матавуљ 2007: 49). Након учесталих промена простора становања, напора да пронађе начин да се задржи на једном месту и организује свој живот у урбаној средини, јунак ове Матавуљеве приповетке остаје прилагођен на простору греха, као његов саучесник.

У уводном делу приче *Уочи развода* приповедач наглашава да је нови газда био „прожет свакојаким предрасудама“, да би убрзо уследило запажање о

Лимуновом постепеном замењивању сељачке одеће варошком (носи капут, грудњак и панталоне) у чему се уочавају зачеци трансформације његове личности. На крају приповетке, јунакова асимилација у градску средину и промена његовог идентитета илустроване су прихватањем нових ставова (грађанског схватања морала) о разводу и преудаји бивше жене.

До сукоба и преображаја идентитета у приповеци *Аранђелов удес* долази након преласка у простор војне касарне и дружења са „варошким мангупима“:

Ломећи се по цео дан у војном вежбању, страхујући без прекида од крупних и ситних, подједнако немилостивих, старешина, не разумевајући на што је све то и шта се управо од њега тражи, осећајући како поступно губи своју вољу и своју личност и како постаје чивија неке огромне целине, за коју га везује само страх – у младом, безазленом опанчару почеше тињати до тада безазлена осећања... При томе, у дружењу са варошким мангупима почеше му се мењати и његови наивни погледи на свет и његови здрави појмови о моралу... (Матавуљ 2007: 273)

Унутрашњи сукоб у јунаку антиципиран је сценом у којој Аранђел масира стринина леђа, еротским мотивима и мотивом стида. Потиснут либидо и унутрашњи конфликт испољавају се на крају приповетке који приказује преобразену личност главног јунака. Аранђел је, наиме, навикнут на пороке, инсистира на женидби због чијег помена је раније црвенео и ступа у инцестуозни сексуални чин са стрином.

*

У складу са Бахтиновим ставом о хронотопичности књижевних јунака, анализом хронотопа Београда у Матавуљевим београдским причама тежили смо да укажемо на улогу културно-историјског и социјалног контекста у изградњи идентитета града и његових становника. Анализирајући ликове дошљака, покушали смо да одговоримо на питања: шта у контакту са Београдом ови јунаци откривају о себи и у којој мери се адаптирају на нову, градску средину.

Уметнички обликујући слику Београда и идентитете са којима се поистоветују његови становници, Симо Матавуљ је показао изузетну способност посматрања „времена у простору“ (Бахтин 1989: 377). У причама из београдског живота преплиће се „историјско и друштвено-јавно са личним и чак потпуно приватним, интимним (...) приватан живот са политичким и финансијским (...) историјски низ са животним и биографским.“ У њима су „згуснуте, кондезоване очигледно-видљиве ознаке како историјског тако и биографског и свакидашњег времена, и у исти мах оне су међусобно чврсто сплетене, стопљене у јединствена обележја епоха“ (Бахтин 1989: 376). Кроз јединствену уметничку визуру, београдске приче приказују културна превирања која мењају град и на посебан начин уређују јавни и приватан живот његових становника. Матавуљев Београд је „бујао кроз опозиције, симболично се размештао у сећања (турски или стари српски град), или визије (европски град) чиме се ‘разграђивала’ (естетизовала) слика стварног града, разбијала илузија (...) постојећег (реалног)“ (Вукићевић 2014: 211). Културолошки профил овог града у развоју

почива на гротескним укрштајима разлика. Урбани екстеријер одликује неједначеност, гротеска и снажан хумористички ефекат услед изобличености и несклада. Иста је и општа слика идентитета грађанског становништва. У Београду се истовремено чује дрндање клавира и рикање крава, паралелно опстају сеоска делтаност и опонашање урбаних културних модела (попут играња тенниса, свирања виолине, познавања француског језика). Јунаци Матавуљевих београдских прича смештени су између различитих светова, на чијим границама и преклапањима испољавају и мењају своје идентитете, растргнути између различитих култура, старог и новог начина живота, традиционалног, руралног и урбаног, грађанског и патријархалног морала.

Литература

Извори

Матавуљ, Симо. *Сабрана дела: Приповејке III*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.

Литература

- Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Prev. Ivan Šop i Tihomir Vučković. Beograd: Nolit.
- Bahtin, M. (1989). *O romanu*. Prev. Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit.
- Block, D. (2006). Identity in applied linguistics. Introduction. *The Sociolinguistics of Identity*. Ed. by Tope Omoniyi and Goodith White. London: Continuum, 34–49.
- Burbano-Elizondo, L. (2006). Regional variation and identity in Sunderland. Introduction. *The Sociolinguistics of Identity*. Ed. by Tope Omoniyi and Goodith White. London: Continuum, 113–130.
- Вукићевић, Д. (2014). Урбане теме шетња Матавуљевим фикцијским Београдом. Драгана Вукићевић, Снежена Милосављевић Милић. *Огледавања: Лаза Лазаревић – Симо Матавуљ*. Ниш: Филозофски факултет, 201–246.
- Вукићевић, Д. (2006). Приватни живот у огледалу реалистичке епохе. *Приватни животи код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка првог светског рата*. Прир. Ана Столић, Ненад Макуљевић. Београд: Clio, 457–482.
- Garrett, P., Coupland, N. and Williams, A. (2003). *Investigating Language Attitudes: Social Meanings of Dialect, Ethnicity and Performance*. Cardiff: University of Wales Press,.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Jenkins, J. (2006). English pronunciation and second language speaker identity. Introduction. *The Sociolinguistics of Identity*. Ed. by Tope Omoniyi and Goodith White. London: Continuum, 75–91.
- Максимовић, Г. (2004). Градови, поднебља и људи Симе Матавуља. *Казивање града и други огледи*. Ниш: Филозофски факултет.
- Omoniyi, T. and White, G. (2006). Introduction. *The Sociolinguistics of Identity*. Ed. by Tope Omoniyi and Goodith White. London: Continuum, 1–11.

- Omoniyi, T. (2006). Hierarchy of identities. Introduction. *The Sociolinguistics of Identity*. Ed. by Tope Omoniyi and Goodith White. London: Continuum, 11–33.
- Paunović, T. i Lopičić, V. (2008). U potrazi za (jezičkim) identitetom. *Srpski jezik - studije srpske i slovenske*, 13 (1–2), 365–383.
- Paunović, T. (2009). Sociolingvistički pogled u susedovo dvorište: stavovi prema jezičkim varijetetima. *Radovi Filozofskog fakulteta*, br. 11, knjiga. 1 (Filološke nauke). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, 77–99.
- Пејчић, А. (2011). Матавуљев(и) београдски свет(ови). *Симо Матавуљ: дело у времењу*. Драгана Вукићевић, Душан Иванић (ур). Зборник радова са Међународног скупа Књижевно дело Симе Матавуља. Београд: Филолошки факултет, 79–98.
- Said, E. *Orientalizam*. (2000). Beograd: Čigoja štampa.
- Suleiman, Y. (2006). Constructing languages, constructing national identities. Introduction. *The Sociolinguistics of Identity*. Ed. by Tope Omoniyi and Goodith White. London: Continuum, 50–74.
- Tajfel, H. and Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. S. Worchel and L. W. Austin (Eds.). *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall, 7–24.
- Thomas, L., Wareing, S., Singh, I., Stilwell Peccei, J., Thornborrow, J. and Jones, J. (2004). *Language, society and power: An introduction*. New York: Routledge.
- Werbner, P. and Madood, T. (Eds). (1997). *Debating Cultural Hybridity: Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism*. London: Zed books.

Jelena Milić

IDENTITY AND CONTEXT: THE ARTISTIC IMAGE OF THE CITY AND PEOPLE IN MATAVULJ'S BELGRADE STORIES

Summary

Starting from contemporary sociolinguistic theories and Bakhtin's concept of chronotope, this paper investigates the relationship between the identity of the characters and the town in Matavulj's Belgrade stories which are located in the cultural context of Belgrade in the last decades of the nineteenth and early twentieth century.

jelenamilic018@gmail.com